

УДК 821.162.1.09“18/19”

Васьків М.

ORCID 0000-0003-3909-1213

«ВОГНЕМ І МЕЧЕМ» ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА В УКРАЇНСЬКІЙ КРИТИЦІ К. XIX – ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті аналізується рецепція роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» в українських наукових і літературно-критичних публікаціях к. XIX – поч. XX ст., а також у відгуках на ці публікації українських, польських і російських дослідників, публіцистів і журналістів.

Провідну роль у формуванні загальноукраїнського сприйняття твору відіграла стаття Володимира Антоновича в «Киевской старине» (1886 р.), в якій стверджувалося, що «Вогнем і мечем» є негативно упередженням щодо українців романом і ця негачія зумовлена історичними, етнографічними, топонімічними тощо неточностями. Більшість українських рецензентів статті Антоновича та відомий російський науковець О. Пипін повністю підтримали українського історика.

Спробував знайти компроміс між польською інтерпретацією роману «Вогнем і мечем» та українським його тлумаченням у душі В. Антоновича Ольгерд Гурка (1934), спираючись на «достовірні» історичні джерела та однаково доброзичливе ставлення до поляків і українців. Намагався бути нейтральним у визначенні здобутків і недоліків роману Г. Сенкевича харківський професор Лев Шепелевич (1904). Компілятивним був одеський збірник про життя і творчість польського романіста (1904). Натомість всуціль негативними були оцінки роману «Вогнем і мечем» та творчості Сенкевича загалом у статті москвофіла Лева Буреніна («Галичанин», 1904).

Більшість дослідників відзначали антиукраїнську ідейну заангажованість роману «Вогнем і мечем», яка компенсувалася емоційністю, сюжетною інтригою твору та високою художньою майстерністю автора.

Ключові слова: Генрик Сенкевич; літературні й культурні українсько-польські взаємини; рецепція; історичний роман; історичність/художність.

Інформація про автора: Васьків Микола Степанович, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри журналістики та нових медіа, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Електронна адреса: myvaskiv@ukr.net

Vas'kiv M.

“WITH FIRE AND SWORD” BY HENRYK SIENKIEWICZ IN UKRAINIAN CRITICISM OF LATE XIX – EARLY XX CENTURY

Abstract. *The article analyzes the reception of Henryk Sienkiewicz's novel “With Fire and Sword” in Ukrainian scientific and literary-critical publications end XIX – beg. XX century, as well as in the responses to these publications by Ukrainian, Polish and Russian researchers, publicists and journalists, who determined for more than a century the attitude of Ukrainians to the Polish writer and his work.*

The leading role in shaping the all-Ukrainian perception of the work was played by Volodymyr Antonovych's article in “Kiyevskaya starina” (1886), which stated that “With Fire and Sword” is a novel negatively prejudiced against Ukrainians and this negation is due to historical, ethnographic, toponymic, etc. inaccuracies. Most Ukrainian reviewers of Antonovych's article (unknown author in “Dilo”, I. Novytskyi in “Slovo”, unknown author in “Bukovyna”) and well-known Russian scholar A. Pypin supported the main provisions of the article by the Ukrainian historian. On the basis of these publications, a tradition was established to evaluate the novel “With Fire and Sword” through the prism of history, a “true”/“false” reproduction of the events of the past and, as a result, to avoid the novel by silence through the negative portrayal of Ukrainians, Cossacks and its leaders attributed to H. Sienkiewicz.

He tried to find a compromise between the Polish chauvinistic-xenophobic interpretation of the novel “With Fire and Sword” and its Ukrainian interpretation in the spirit of V. Antonovych Olgerd Górka (1934), relying on “reliable” historical sources and his equally benevolent attitude towards Poles and Ukrainians, which he attributed to the Polish writer. Kharkiv professor Lev Shepel-evych (1904) tried to be neutral in defining the achievements and shortcomings of H. Sienkiewicz's novel in an article about the writer for the Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary. The collection on the life and work of the Polish

novelist (1904), initiated by the well-known Odessa lawyer, literary critic and collector Alexander Femelidi, in which the author was not mentioned and which combined the repetition of the main provisions of the works of V. Antonovych, A. Pypin and, especially, L. Shepelevich, was initiated compilative. Instead, extremely negative were the assessments of the novel "With Fire and Sword" and Sienkiewicz's work in the article by the Moskvophile Lev Burenin ("Galichanin", 1904), who chose the devastating criticism of universally recognized authoritative writers as a way of self-affirmation in science and journalism.

Most researchers noted the anti-Ukrainian ideological bias of the novel "With Fire and Sword", which was compensated by the emotionality, plot intrigue of the work and high artistic skill of the author.

Keywords: Henryk Sienkiewicz, literary and cultural Ukrainian-Polish relations, reception, historical novel, historicity/artistry.

Information about the author: Vas'kiv Mykola, Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Journalism and New Media, Borys Grinchenko University of Kyiv.

E-mail: myvaskiv@ukr.net

Waškiw M.

„OGNIEM I MIECZEM” HENRYKA SIENKIEWICZA W KRYTYCE UKRAIŃSKIEJ KOŃCA XIX – POCZĄTKU XX WIEKU

Abstrakt. Artykuł analizuje recepcję powieści Henryka Sienkiewicza „Ogniem i mieczem” w ukraińskich publikacjach naukowych i literacko-krytycznych od XIX wieku do początku XX w., a także w odpowiedziach na te publikacje ukraińskich, polskich i rosyjskich badaczy, publicystów i dziennikarzy.

Wiodącą rolę w ukształtowaniu ogólnoukraińskiego odbioru dzieła odegrał artykuł Wołodymyra Antonowycza w „Kijowskiej Starinie” (1886), w którym argumentowano, że „Ogniem i mieczem” jest powieścią negatywnie nastawiona do Ukraińców i że ta negacja wynika z na nieścisłości historyczne, etnograficzne, toponimiczne itp. Większość ukraińskich recenzentów artykułu Antonowycza oraz słynny rosyjski naukowiec O. Pypin w pełni poparli ukraińskiego historyka.

Próbował znaleźć kompromis pomiędzy polską interpretacją powieści „Ogniem i mieczem” a jej ukraińską interpretacją w duchu W. Antonowycza

Olgerda Gurki (1934), opierając się na „rzetelnych” źródłach historycznych i równie życzliwym stosunku do Polaków i Ukraińców. Charkowski profesor Lew Szepelewicz (1904) starał się zachować neutralność w definiowaniu osiągnięć i braków powieści H. Sienkiewicza. Zbiór odeski poświęcony życiu i twórczości polskiego pisarza (1904) miał charakter zbiorczy. Natomiast recenzje powieści „Ogniem i mieczem” i w ogóle dzieła Sienkiewicza w artykule moskiewskiego Lwa Burenina („Haliczanin”, 1904) były całkowicie negatywne.

Większość badaczy zwróciła uwagę na antyukraińskie zaangażowanie ideologiczne powieści „Ogniem i mieczem”, które zostało zrekompensowane emocjonalnością, intrygą fabularną dzieła i wysokim kunsztem artystycznym autora.

Słowa kluczowe: Henryk Sienkiewicz, literackie i kulturalne stosunki ukraińsko-polskie, recepcja, powieść historyczna, historyczny/artystyczny.

Informacje o autorze: Mykoła Waškiw, doktor nauk filologicznych, profesor Katedry Dziennikarstwa i Nowych Mediów Uniwersytetu Kijowskiego im. Borysa Grinczenki.

E-mail: myvaskiv@ukr.net

Постановка проблеми. Від початку XX ст. українське літературознавство і перекладацтво до часу створення Незалежної держави відбувалося фігурою умовчання щодо роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», а відтак і всієї «Трилогії». Жодного видання твору українською мовою до 1990-х років, жодного наукового дослідження, ба навіть згадки про нього не було, попри те, що новели Г. Сенкевича та роман «Хрестоносці» в українському перекладі мали високий попит серед читачів. У радянські часи звернення до «Вогнем і мечем» було доволі дразливим, швидко могло заводити на поле «націоналізму», тому дослідники вважали за краще оминати неминуче можливі небезпечні моменти аналізу цього твору та його рецепції в українській спільноті.

Проте й науковці напередодні й під час Української революції 1917–1921 рр., українські дослідники за межами СРСР в період міжвоєнного двадцятиріччя, в роки Другої світової війни та після неї не майже не згадують про романістику Г. Сенкевича, інколи принагідно лише зазначаючи, що «Трилогія» підливала олії у вогонь польсько-українського протистояння у XX столітті. Поясни-

ти це можна хіба тим, що в науковій і суспільній думці утвердилося переконання: в перші десятиліття після публікації «Вогнем і мечем» були вироблені чіткі й аргументовані оцінки роману та творчо-ідеологічних настанов автора. Оцінки ці були негативні, переконували в антиукраїнській налаштованості Г. Сенкевича в час написання твору, що закономірно вилилося в антиукраїнську тенденційність роману «Вогнем і мечем».

Довгі десятиліття аргументи науковців, насамперед В. Антоновича, і денникарів к. XIX – поч. XX ст. видавалися настільки беззаперечними й повними, що таке переконання в антиукраїнськості польського письменника і його роману ніхто не ставив під сумнів, не пробував піддати ревізії публікації, які визначали ставлення українців до Г. Сенкевича та його твору. В 1990-ті роки ідеологічні обмеження у висвітленні проблем міжнаціональних і міжлітературних взаємин, тому закономірно постало запитання: а чи справді через сто років нічого не змінилося в українській (як і польській) рецепції Сенкевичевої «Трилогії» та її оцінці дослідниками-співвітчизниками того часу?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Уперше об'єктом аналізу українські літературно-критичні й літературознавчі праці кінця XIX століття, присвячені роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», стали в дисертації М. Васьківа «Творчість Г. Сенкевича в контексті українсько-польських літературних взаємин» (1997), результати якої й лягли в основу теперішньої статті. Потреба актуалізації дисертаційних положень зумовлена тим, що й досі більшість із них залишилася поза увагою літературознавців, істориків, журналістикознавців. Так, українські науковці в XXI ст. зосередилися на аналізі окремих праць про роман Г. Сенкевича, про які вже йшлося у згаданій дисертації, однак жодної згадки про неї чи посилань на неї не наводили.

У 2005 р. Ростислав Радишевський в «Українській полоністиці» опублікував статтю «Література та історія в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича» [5], в якій зосередився на праці Володимира Антоновича 1886 року «Польско-русские отноше-

ния XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечом»)» [1]. Ґрунтовно проаналізувавши статтю В. Антоновича, Р. Радишевський цілком слушно прийшов до думки, що публікація класика української історичної науки й літературознавства більше ніж на століття визначила ставлення української наукової спільноти до твору Генрика Сенкевича. Крім того, сучасний український дослідник коротко викладає біографію та творчий шлях Г. Сенкевича і його спонуки до написання роману «Вогнем і мечем» і усієї «Трилогії» загалом.

Тарас Гриневич за об'єкт дослідження обрав монографію О. Ґурки 1934 р., про яку також ґрунтовно йшлося в дисертації М. Васькова. У 2009 році науковець надрукував статтю «Ольгерд Ґурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії» в «Архівах України» [7], однак означена дисертаційна робота в поле зору молодого дослідника не потрапила. Вже з назви публікації можна здогадатися, що Т. Гриневич зосередився на монографії О. Ґурки як на історичній праці та її рецепції й зроджені цією рецепцією полеміки серед польських істориків. Цікавий для нас аспект – літературознавчий аналіз романів Сенкевича, насамперед «Вогнем і мечем», – залишився поза увагою дослідника.

Мета нашої статті полягає в аналізі української рецепції «Вогнем і мечем» у перші десятиліття після публікації твору, що визначила подальше ставлення українців до роману Г. Сенкевича та його автора. Мета зумовила відповідні **завдання**: 1) зібрати й систематизувати рецензії та статті про роман «Вогнем і мечем» українських авторів чи в українських часописах, а також відгуки на них із боку українських, польських і російських дослідників межі XIX–XX століть; 2) проаналізувати основні положення статті В. Антоновича як наукової праці, яка сформувала ставлення українців до роману Г. Сенкевича на наступне сторіччя; 3) схарактеризувати дослідження Л. Шепелевича анонімної праці у видавництві О. Фемеліди як спроби нейтрально-об'єктивного ставлення до «Вогнем і мечем» та творчості Сенкевича загалом; 4) визначити

специфіку москвофільсько-негативістського ставлення до польського письменника в публікації В. Буреніна.

Виклад основного матеріалу. Роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», який зробив письменника відомим і популярним не лише на польських теренах, а й далеко за їх межами, публікувався протягом 1883–1884 років частинами, у двох журналах одночасно – «Czasie» і «Słowie». Твір отримав широкий розголос, тому привернув увагу багатьох читачів і критиків ще до того, коли вийшов повним єдиним текстом в одному окремому виданні. Здавалося, що дослідники не могли дочекатися, коли ж нарешті можна буде висловити власні міркування про твір. Стосується це й української літературно-критичної думки. Тон в оцінці роману «Вогнем і мечем» з боку українців задав В. Антонович, опублікувавши чи не перший розлогий відгук на твір поза межами польської спільноти. Це була стаття «Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича “Огнем и мечом”）」 [1] в травневому числі «Киевской старины» за 1886 рік (Вираз «польско-русские» має на увазі польсько-українські, «польсько-руські» відносини. Питання російсько-польських взаємин В. Антонович у своїх роботах не піднімав ніколи).

Очевидно, що В. Антонович одночасно подав текст статті до «Киевской старины» та до львівської газети «Діло», де та й була оперативно надрукована ще в 1885 році, а публікація в київському журналі затрималася в часі. Цим пояснюється й те, що відгуки на дослідження Володимира Боніфатійовича у львівських «Ділі» та «Слові» датуються тим самим 1885 роком. Однак у подальшому російські критики-літературознавці й польський науковець О. Гурка спиралися на друк статті в «Киевской старине», тому за базову сприйматимемо саме цю публікацію праці Антоновича.

Стаття В. Антоновича набула широкого розголосу, на неї було опубліковано кілька відгуків, про які йтиметься у нашій публікації. Тому до аналізу буде залучено й розлогу статтю – відгук на працю Антоновича – російського науковця Олександра Пипіна. (Рецензію петербурзького москвофіла Віктора Буреніна на перші

розділи роману залучено до статті, оскільки вона публікувалася у львівському, теж москвофільському, «Галичанине» й побічно зачіпала проблеми українсько-польських взаємин. Значною мірою друк монографії Ольгерда Гурки, польського науковця єврейського походження, позитивно налаштованого до українців, серед яких він десятиліттями мешкав на Східній Галичині, був спровокований статтею Антоновича, тому теж потрапив до об'єкту аналізу в нашій статті.)

Хоча це не зовсім була оцінка роману з не-польського боку, оскільки Володимир Боніфатійович Антонович був вихідцем із польських етнічно-культурних кіл.

Матір'ю В. Антоновича була польська гувернантка Гурська-Антонович, яка походила з роду князів Любомирських. Тому в свідоме життя Володимир Боніфатійович вступив як поляк і католик. Та вже під час навчання на медичному факультеті Київського університету він захопився вивченням етнографії й історії України, що призводить до переходу його в православ'я в середині 50-х років минулого століття. Захоплення українською історією значно зростає з переведенням його на історико-філологічний відділ. Антонович усе більше переконується в ненормальності зверхнього, погордливого ставлення поляків-шляхтичів до українського селянина, який століттями годував їх своєю працею. У кінці 50-х років Володимир Антонович переходить повністю у табір так званих хлопоманів, разом із групою одностудців-поляків із Правобережжя. Із поляка-католика він став православним українцем.

Пізніше у «Сповіді» В. Антонович дав пояснення своєму вчинку. «Головні думки “Сповіді” такі. Поляки на Україні мають дві точки до виходу: полюбити народ, серед якого живуть, проїнятися його інтересами, вернутися до народності, покинутої їхніми предками, і роботою у користь того народу виправити те лихо, якого наробили тому народові їхні предки, або, коли у них на те не стане сил, переселитися у Польщу, у землю, заселену польським народом, – інакше не позбудуться вони ніколи закиду, що вони колоністи, які живуть із праці чужих рук, які загороджують доро-

гу до розвитку народу, в хату якого вдерлися непрошені. Антонович рішився на перше, бо легше йому було зректися шляхетських звичок, серед яких зріс, ніж покинути народ, між яким виховався, біду якого пізнав, який полюбив більше за шляхетські звички» [18, с. 7]. Повністю порвавши з поляками, Антонович давав різку відсіч будь-якій спробі, як йому здавалося, перекручення української історії. Так сталося й у випадку з романом Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Та через зазначені причини В. Антонович не зумів до кінця залишатися об'єктивним, час від часу верх беруть суб'єктивні емоції.

На початку своєї статті В. Антонович заявляє стосовно роману «Вогнем і мечем»: «Автор вивчив описувану ним епоху доволі прискіпливо; великих фактичних неточностей і помилок він уник, і з цього боку критика зобов'язана віддати йому повну справедливість» [1, с. 44]. Здається, об'єктивний тон оповіді. Та потім автор забуває, що перед ним художній твір, а не історична праця, і забуває свої ж власні слова, щойно процитовані. Більша частина статті присвячена вивченню дрібних неточностей історичного, мовного чи етнографічного характеру. Певною мірою це мало сенс. В. Антонович був одним із перших істориків, які з наукової позиції відтворювали минуле України. Широкому загалу це минуле було просто невідоме, тому стаття Антоновича в «Киевской старине» мала також просвітницьке значення. Намагання сказати правду про минуле України, все ж, призводить до певної ідеалізації цього минулого, що суперечило вже й тогочасній історіографії.

В. Антонович критикував Г. Сенкевича за часте зображення Богдана Хмельницького за чаркою, показ його як людини, що постійно перебуває в сумнівах. Антонович уважав, що це не відповідає історичній дійсності. Та ось що читаємо в М. Костомарова: «В його характері стало проявлятися щось дивного: він то постив і молився, то віддавався пиятиці і співав думи свого утвору; був ласкавий і одинакий в поводженні з усіма, то знов ставав строгий і гордий; то молився Богу, то радився з чарівницями» [10, с. 274]. І

далі: «<...> та потім за обідом, в розмові з Кисілем і його товаришами, підпивши собі <...>» [10, с. 275].

Довгий час вважалося, що ледь не єдиними історичними джерелами для Г. Сенкевича при роботі над «Вогнем і мечем» були праці польського історика Л. Кубалі. Кубаля був одним із родоначальників романтичної школи в польській історіографії. Він не просто подавав історичні факти, а й давав їм яскраву емоційну оцінку, яка могла бути далекою від наукової, об'єктивної точки зору. Стиль його робіт імпонував Г. Сенкевичу, романи письменника багато в чому нагадували цей стиль. Це й призвело до думки про «однобічність» історичної підготовки Сенкевича. Насправді це не зовсім так.

По-перше, навчався Генрик Сенкевич на філологічно-історичному відділі Варшавської Головної Школи, де серйозно студював історію, особливо XVII століття. Крім того, за свідченням самого письменника, головним історичним джерелом для нього була «Книга мемуарів» Якуба Міхаловського, яка являла собою зібрання листів, документів, записок і щоденників. У роботі над романом «Вогнем і мечем» Сенкевич користувався не лише польськими дослідженнями. Опрацьовував письменник і роботи українських авторів: «Літопис» Самійла Величка й «Історію об'єднання Русі» П. Куліша, а також «Опис України» Г. Боплана. Був знайомий автор і з роботами вчених краківської історичної школи, яка характеризувалася винятковим спиранням на факти [24, с. 105]. Тому знаходимо в Костомарова підтвердження думки Сенкевича про неоднорідність повстанської маси, про суперечності між козаками й селянством. У вже згадуваній книзі Костомаров веде мову про жорстокість повстанців у ставленні до поляків і євреїв, хоча Антонович заперечує це у своїй статті. Більше того, в українських джерелах знаходимо навіть часткове підтвердження думки Сенкевича про дикість значної маси повстанців. «Із лісів і ущелин прибігали в Січ хлопи-втікачі, які жили під назвою лутовиків, степовиків і гайдамак на берегах Дніпра, Бугу, Самари, Конки, в землянках, одягнуті у звірячі шкури, задоволені бідною тетерею, та зате вільні, як вітер» [10, с. 254].

У більшості зауваг усе ж Антонович має рацію, коли вказує на невеликі історичні, етнографічні чи топографічні неточності в романі «Вогнем і мечем». В. Антонович перелічив цілу низку неточностей у романі Сенкевича при вживанні українських слів, топоніміки, народних пісень тощо. Та ближчим до істини Володимир Антонович був, коли писав не про неточність історичних фактів, а про тенденційність їх висвітлення, наприклад, зображення баталій. Сенкевич приділяє кілька рядків великим поразкам поляків і в той самий час розлого описує битви, де поляки одержали невеликі перемоги або ніби одержали їх. Це положення Антонович так і не розвинув, не звернувши уваги на художню, а не наукову специфіку роману «Вогнем і мечем». Український історик навіть пробував заперечувати художню вартість цього роману: «<...> ми докладемо зусиль відтворити коротко основні публіцистичні положення автора, якими він і підкупив на свою користь значно більше, ніж художніми здобутками свого твору» [1, с. 47]. Публіцистичністю можна було пояснити популярність твору в Польщі, але «Трилогія» Сенкевича знайшла свого читача по всій Європі саме завдяки художнім достоїнствам. Чому ж В. Антонович так наполягав на публіцистичному характері роману «Вогнем і мечем»?

Як зазначено в підзаголовку до його статті, Антоновича цікавив не стільки минулий, скільки сучасний стан українсько-польських взаємовідносин. Ставлення поляків до української проблеми було в XIX столітті досить складним, заплутаним. Найпоширенішими в масах були погляди консервативної частини шляхти. У XIX ст. Польща переживала один із найважчих періодів у своїй історії. У 1794 р. вона втратила державну незалежність, польські землі були розділені між Росією, Пруссією й Австро-Угорщиною. Незважаючи на жорстокий національний гніт із боку завойовників, поляки постійно мріяли про звільнення з неволі й відновлення національної державності. Але в межах Росії й Австро-Угорщини відбувався дивний процес. Поляки зазнавали національного гніту з боку росіян і австрійців, але в той самий час були часто

гнобителями для українців і білорусів. Шляхта в переважній своїй більшості хотіла не просто повернення собі незалежності, а відновлення держави «від моря до моря», де Литва, Україна й Білорусія були би провінціями цієї держави.

Польща не була виключенням, для Східної Європи того часу було характерним у колосальних імперіях існування націй, які домагалися власної незалежності й одночасно пригноблювали інші народи. Приклад – угорці. «Тривалий час європейська громадськість аплодувала ліберальним пориванням угорської аристократії, її то революційній, то парламентській боротьбі проти абсолютизму Габсбургів, і, нарешті, її повному тріумфу <...> визнанню угорської національності в імперії. <...> Це ліберальне суголосья, однак, часом порушувалося страдницьким зойком, що долинав зі шпальт якоїсь сербської або чеської газети або з уст депутата парламенту, чи то у Відні, чи в Пешті» [9, с. 187]. Меншість ставила демократично настроєна частина польського суспільства, яка стверджувала, що національне відродження можливе тільки при підтримці руху за незалежність інших націй. Значна кількість поляків з такими поглядами відбувала покарання з українцями на заслання й каторзі. Її реакційна, і демократична точки зору побутували не тільки в політичному житті Польщі, а й у літературі. Це стосується й історичних творів.

Різка поляризація поглядів на українсько-польські взаємини пройшла після повстання 1863–1864 років. У цьому повстанні активну участь брала велика кількість українців, яких притягували обіцянки поляків допомогти отримати незалежність. Та по ходу розвитку повстання все частіше звучали голоси, що Україна має бути польською, і це врешті-решт призвело до того, що поляки з легкою совістю відправляли на смерть повстанців-українців. Думки про Польщу з Литвою, Білоруссю й Україною у своєму складі ще довго непокоїли голови польської шляхти після повстання.

Саме це набагато більше схвилювало Володимира Антоновича, ніж роман Сенкевича. Антонович часто веде мову не про «Вогнем і мечем», а про те, яке враження він справив на польську суспільність.

«<...> повість Г. Сенкевича, за прийомом, наданим йому в польському суспільстві, й за враженням, яке вона справила на це суспільство, є безсумнівно виразником сучасного стану історичного самопізнання польської інтелігенції, останнім словом його патріотичних, національних і суспільних поглядів» [1, с. 45]. Те, як зустріла роман значна частина польського суспільства, Антонович переносить на сам роман. Цю тезу український історик проводить через усю статтю.

«Ми повинні зі скорботою констатувати, що величезна більшість польської інтелігенції, зважаючи на прийом, наданий повісті Г. Сенкевича, поділяє його погляди й переконання – явище, як нам видається, дуже сумне й таке, що не передбачає швидкого повороту на краще як морального й розумового розвитку, так і тісно з ним пов'язаної реальною долею польської інтелігенції» [1, с. 78]. Повз увагу В. Антоновича не пройшов той факт, що роман «Вогнем і мечем» викликав у польської критики неадекватну реакцію. Поряд із необмеженим захопленням прозвучали різко негативні голоси.

«Врешті з почуттям задоволення ми можемо відзначити й симптоми прогресу. Серед польської інтелігенції знайшлася, що-правда нечисленна, меншість, яка опротестувала думки й міркування, висловлені в повісті “Вогнем і мечем”, і мала достатньо громадянської мужності для того, щоби на шпальтах чотирьох періодичних видань висловити у стриманій, але цілком ясній формі незгоду з поривами шовінізму й ретроградного спрямування, висунутими Г. Сенкевичем. Протест цей, оснований на ширших гуманних поглядах, з'явився в той саме час, коли захоплення твором Г. Сенкевича перебувало в повному розпалі та коли довелося пливти проти рвйної течії майже всього польського суспільства. Ми вважаємо, що подальший інтелектуальний розвиток польського суспільства або припиниться зовсім, або піде шляхом, накресленим цією меншістю, чого, звичайно, ми щиро бажаємо на користь людського прогресу, який однаково близький для кожної мислячої людини, в якій би він галузі не виявлявся» [1, с. 78].

Роман Сенкевича ще під час друкування в періодичній пресі викликав бурю захоплених відгуків, особливо на Галичині. У

Львові та Кракові проводилися публічні читання роману, у тому таки Кракові ставили живі картини на теми «Вогнем і мечем». Очевидно, була якась політична підстава для такого сприйняття твору саме на Галичині, де співіснували поляки й українці, причому поляки були в привілейованому становищі в Австро-Угорщині, більше того, безпосередніми гнобителями українців.

І все ж головною в такому захопленні романом «Вогнем і мечем» була не політична, а художня причина. Могутні, яскраві образи твору заповнили уяву читачів. Ось як про це пізніше згадував сучасник: «Колись у спогадах, може, і в історії літератури, згадуватися буде, що коли виходив “Вогнем і мечем”, не було розмови, яка би з цього не розпочиналася й на цьому не закінчувалася, що про героїв роману говорилося й думалося, як про живих людей, що малі діти в листах до батьків після здоров’я свого та своєї рідні доповідали про те, що зробив Скшетуський чи що Заглоба сказав, що коли молоді панянки писали або хотіли писати до автора, щоби на милість божу не вбивав Скшетуського, то матері й бабусі сиві у благословеннях своїх зі сльозами просили, аби сини їх синів мали таку, як він, душу. Як легенда виглядати будуть оповідання про ту паню, яка на запитання при вітанні, чи їй не сталося чого поганого, що така сумна, відповіла: “Бар взятий!”, про ту молитву, яку хтось (Генрик Водзіцький) замовив за душу Підбийп’ятки й аж в половину згадав, що то вигадана смерть і вигадана душа. А це все щира правда, одначе, і щирий тільки доказ, що ми з персонажами цього роману живемо і наскільки вони опанували наші уяву й серця» [26, с. 29–30]. Це свідчення наводиться майже в кожній монографії про Сенкевича і також стало своєрідною легендою.

Зустрів роман «Вогнем і мечем», однак, і цілу серію критичних стріл. В. Антонович явно заретушував дійсність, коли назвав їх «незначительным меньшинством». Ю. Крижановський наводить цілу групу рецензій негативного характеру: Ю. І. Крашевського в «Kłosach», Т. Т. Єжа в «Przeglądzie Tygodniowym», А. Свентоховського в «Prawdzie», Б. Пруса в петербурзькому «Kraju» і З. Качковського в «Gazecie lwowskiej» і у «Więdrowcu» [24, s. 112]. Кожен

із авторів рецензій мав на той час досить гучне ім'я, щоби до їх голосу прислухалися читачі.

Усі рецензенти сходилися в тому, що Г. Сенкевич не зумів відтворити дійсної історичної картини, причин і перебігу українсько-польської війни 1648–51 років. Найбільше це стосувалося образів історичних осіб – Вишневецького і Хмельницького. На невдалий вибір Яреми Вишневецького одним із головних героїв указували й представники консервативного табору, які в цілому з захопленням приймали роман. «З обережних застережень Тарновського видно, що Ярема Вишневецький як політичний герой твору шокував навіть консерваторів» [25, с. 112].

Стаття В. Антоновича була викликана не тільки і не стільки антиукраїнськими настроями в польському суспільстві. Історик у завуальованій формі полемізує з опонентами в Україні, насамперед із Пантелеймоном Кулішем. Це стосується його поглядів на українсько-польські взаємини, зокрема на їх характер у XVII столітті. На початку 1880-х років, коли симпатії П. Куліша до поляків досягли апогею, у листі до Ю. Крашевського він, тим не менше, наводить прислів'я про споконвічну ворожнечу двох народів: «Поки світ світом, Русин полякові не буде братом». У 1881 р. П. Куліш публікує свою «Историю Южной Руси». Ідеї цієї праці письменник втілює у художній формі у збірці поезій «Крашанки русинам і полякам на Великдень». Під час перебування у Львові Куліш мав часті зустрічі з представниками польської шляхти й інтелігенції. Здавалося, письменник і поляки знайшли компроміс у розв'язаних українсько-польського питання. В історичній праці й «Крашанках» автор висловлює своєрідну думку, що українське козацтво відіграло швидше регресивну, ніж прогресивну роль в історії, оскільки воно зовсім не відповідало європейському шляху розвитку. Шляхом цивілізації український народ, на думку автора, повела польська держава.

Куліш мав для цього підстави, бо саме польська культура була посередником, через якого українці прилучалися до надбань усієї європейської культури епохи Відродження й бароко. Але письмен-

ник закрив очі на те, що це «прилучення до цивілізації» проводилося в дуже жорстоких формах і аж ніяк не ставило перед собою завдання просвіти українців. Проте П. Куліш виправдовує жорстокість поляків, бо все це робилося нібито в інтересах держави, а для XVII століття зміцнення держави, на думку автора, було значним кроком на шляху прогресу. Відповідно, повстання 1648–54 років було антипрогресивним, бо підірвало сили Польської держави.

Протягом століть польська шляхта переводила економіку й становий поділ українців на західноєвропейський зразок. «Рідко коли в українській історії вплив Заходу на Україну був таким великим і помітним у щоденному житті суспільства, як під час панування литовців та поляків» [19, с. 79]. Широкими темпами йде колонізація українців. Найшвидше з польською змикається шляхта. Згодом іде ополячення й окатоличення міщан. Усе більше витісняється православ'я, українська мова, відбувається обмеження в правах тих, хто іменує себе українцем.

Негативну оцінку козащини й Хмельниччини П. Кулішем викликала подальша страшна у своїх результатах Руїна. Козацька анархія, на думку письменника, призвела до економічного й культурного занепаду, а згодом ледь не до втрати національного обличчя. Тільки Пантелеймон Куліш не врахував того, що польське «цивілізаторство» загрожувало українцям втратою національної ідентичності. «<...> з переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільності» [19, с. 78].

Володимир Антонович у статті про роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» постійно виступає проти ідеї цивілізаторської місії Польської держави. Погляди Куліша зазнають у статті Антоновича різкої критики, але історик прямо не називає імені П. Куліша. Він приписує погляди українського письменника Генрику Сенкевичу, вважаючи, що роман «Вогнем і мечем» – це заклик до всіх станів примиритися з чинними державними структурами. Антоновича обурює «<...> особливе благоговіння, висловлене Г. Сенкевичем перед державною ідеєю» [1, с. 48]. У своїх поглядах В. Антонович

виходить з того, що козацтво несло в собі староукраїнські громадські основи, які визначали багато в чому національну своєрідність українського народу.

Для характеристики поглядів визначного українського історика на цю проблему М. Слабошпицький використав слова Д. Дорошенка: «В працях В. Антоновича історія польсько-українських відносин, яка творить собою зміст українського життя на Правобережжі від другої половини XVI в., нині знайшла собі вперше наукове освітлення... Ті самі ідеї, що їх висловив Антонович у “Сповіді”, присвічували йому і в його науковій праці: українська історія в його очах це була історія народних мас, покинутих своїми провідними верствами і змушених жити в формах, чужих його поглядам і поняттям про релігійні, політичні й соціальні відносини, – в формах, які несла на Україну аристократична Польща. Звідси постійна народна реакція в формі козацьких повстань й гайдамацьких рухів, звідси вікова кривава боротьба, котра скінчилась для українських мас остаточним їх поневоленням уже в межах Росії по упадку Польської Речі Посполитої» [цит. за: 3, с. 223–224].

Інвективи В. Антоновича із приводу державно-цивілізаторської місії Польської держави були справедливими стосовно теорії П. Куліша, але мало стосувалися Генрика Сенкевича. Уже йшлося про те, що «Вогнем і мечем» писався окремими розділами. Це породжує певну «нерівність» роману, яка стосується й «державної» теорії. Кожному читачеві одразу кидається у вічі невизначеність Сенкевича, кому віддати перевагу: королю чи магнатерії. Об’єктивно автор розумів, що зміцнення держави можливе лише зі зміцненням королівської влади, її абсолютизацією. Ця думка декілька разів впливає з окремих розділів. Але це не більше, ніж украплення. Основне тло роману зовсім інше: апологетика шляхти, її рівності королю, возвеличення сеймового устрою й принципу «*liberum veto*». Автор, а з ним і герої вбачають велич Речі Посполитої в тому, чим вона відрізнялася від усієї Європи.

Шляхта, на переконання письменника, не визнавала чіткої, строгої ієрархії, але була високопатріотичною і войовничою. Інту-

їтивно Сенкевич все-таки відчував, що шляхетська вольниця має мало спільного з державними інтересами. Суперечності між королем і шляхетством автор намагався зняти образом сильного вождя-магната, який віддає себе служінню Речі Посполитій повністю, – образом Яреми Вишневецького. Заради загальної справи готовий кинути все, навіть кохану, головний герой роману Скшетуський. Це саме стосується образів Підбийп'ятки, Володийовського і навіть значною мірою Заглови, який постійно вихваляє шляхетську рівність і вольницю.

Складається враження, що головні герої були виключенням серед великої маси шляхти, яка своїми чварами розривала тіло держави. Державницький принцип устрою Речі Посполитої у Сенкевича стає провідним пізніше, у «Потопі», «Пані Володийовському», коли автор змінює під впливом критики роману «Вогнем і мечем» своє ставлення до магнатства. На зміну ідеальному Вишневецькому приходять непривабливі образи ворогів короля і держави – братів Радзивіллів і Любомирського, значної ідеалізації зазнає образ короля Яна Казимира.

Серед джерел для роботи над «Вогнем і мечем» Г. Сенкевич, як уже йшлося, називав історичну працю П. Куліша. Саме тоді польські історики піднімали на щит ідею цивілізаторства Польщі у ставленні до Литви, Білорусі й України. Але в романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» ці нотки якраз звучать слабо, насамперед через акцентування уваги на шляхті. Можна адресувати Кулішу, але зовсім мало стосується Сенкевича закид, що у нього «державна <...> посягала на велику культурну місію» [1, с. 47]. Навпаки, польські дослідники вказують на «антиінтелектуальну тенденцію, яка легковажить значенням культури» [25, с. 106] в романі.

Як наслідок, склалися парадоксальні висновки статті В. Антоновича: роман «Вогнем і мечем» відтворив справжні історичні факти, але дуже спотворив історичну дійсність через свою тенденційність. А тенденційність полягала або в топонімічних неточностях, або в тому, що роману Сенкевича взагалі не стосувалося.

До речі, Генрік Сенкевич уважно прочитав статтю Антоновича, у наступні видання роману сумлінно вніс виправлення всіх неточностей, на які вказав критик, але від цього для українських читачів «Вогнем і мечем» не став менш тенденційним та антиукраїнським.

Суб'єктивно Генрік Сенкевич не мав на меті якихось антиукраїнських випадів у романі «Вогнем і мечем». Але стаття Антоновича надовго визначила ставлення українців до історичної романістики польського письменника. І все ж не ця стаття мала вирішальне значення. Поза суб'єктивними замірами автора об'єктивно роман справляв враження антиукраїнського. Це не дуже кидалося у вічі, поки Сенкевич писав роман частинами. Окремі негативні риси козаків сприймалися як контрастне тло для поляків – захисників батьківщини.

Та в сукупності ці риси складали повний образ невдячного, дикого, підступного українця, хоча при ближчому розгляді можемо відзначити певні симпатії автора до Богуна як представника козацтва. Тільки сучасники Сенкевича і в Україні, й у Польщі не дуже вдавалися у тонкощі аналізу роману «Вогнем і мечем», а брали те, що лежало нібито на поверхні, або й приписували роману своє бачення проблеми, видаючи бажане за дійсне. Це зумовлювалося гостротою українсько-польських відносин у другій половині XIX століття. Порох ненависті двох народів зберігався, потрібна була тільки іскра приводу. Такою іскрою став роман «Вогнем і мечем». Один роман не міг посварити поляків і українців, він тільки виніс на поверхню те, що чаїлося в глибині.

Ось як про це згадував Богдан Лепкий. «Серед молоді в нижчій гімназії окремого зацікавлення політикою не було. А все ж таки в класі не раз посварився котрийсь із наших з товаришем поляком за якесь зневажливе слово, а то й почубилися, як молоді когути. Але за годину-дві мирилися, бо треба було позичити завдання до відпису або просити ворога, щоб добре відповідав. Щойно поява Сенкевичевого “Вогнем і мечем” знівечила дотеперішню ідилію. Тієї хлоп'ячої щирості, що перше, вже не було. Від Богдана і від Яреми лягали поміж нас великі, чорні тіні» [11, с. 499].

До проблеми відповідності роману «Вогнем і мечем» та історичної дійсності XVII ст. після В. Антоновича в Україні фактично більше не звертався ніхто. У кількох реченнях тільки йшлося про спотворення реальної історії в романі Г. Сенкевича. Натомість з'явилися художні відповіді-полеміки І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, А. Чайковського О. Соколовського. Якщо до роману Г. Сенкевича зверталися критики чи літературознавці з українців, то не інакше як через призму статті Володимира Боніфатійовича Антоновича. Тому ці звернення стосувалися не роману «Вогнем і мечем», а історії українсько-польських взаємин.

За рік до появи статті Антоновича в «Киевской старине» вона перекладається галицьким літературним наріччям в газеті «Діло» (Чч. 57–62). У 70-у числі «Діла» знаходимо «Додаток до критичного погляду Володимира Антоновича...» невідомого автора, де повторюються висновки відомого історика: «Хоч польська публіка повість п. Сінкевича “Ogniem i mieczem” приняла с одушевленієм і часописи польські под небеса її превозносили, то однако критичний погляд п. Володимира Антоновича оцінив її по справедливості і доказав основно, які блудні погляди висказав автор так на ідею державну як і на Козаков, не бачучи бути шляхти, гнету хліборобів і жестокості, с якою придавлювано каждый протест <...> сфальшував історію, так що тая повість на пасквіль виглядає» [8].

Далі наводяться розгорнуті цитати з «Літопису» С. Величка (його чудово знав і Г. Сенкевич, навіть вказує на це в примітках), де наводяться високі, пієтичні оцінки козаків польськими королями Владиславом після Хотина, Яном Казимиром на сеймі 1663 року і Яном Собеським 1686 року, тоді як Сенкевич самих козаків «так огидно, так мерзко в своїй повісті отмалював». Натомість польська шляхта XVII століття і століття XIX-го (повстання 1846 року мазурів у Західній Галичині) була надзвичайно жорстокою, що породжувало відповідну жорстокість із боку народних мас (автор посилається на «Спогади» поляків Пасека і Охоцького).

У тому самому році (1885-му) ще в одній львівській газеті – у москвофільському «Слове» – з'явилася рецензія чи то на роман

Г. Сенкевича, чи то на статтю В. Антоновича. Її автор, І. Новицький, фактично говорить про те саме, що й автор статті у «Ділі». Він, зокрема, запевняє, що В. Антонович «<...> викриває всю історичну й логічну неспроможність вузької тенденційно-вульгарної ідейки, закладеної в основу роману, і подає у справжньому освітленні головну виразку сучасного польського суспільства, що захопилося “витвором” свого “геніяльного письменника!”» [13]. Хоча напади на тенденційність роману поєднуються зі здоровими думками про шляхи порозуміння між двома народами. «Ні, не історичних пересмикувань, ні дитірамбів чистоті шляхетської крові очікуємо ми, а визнання безсумнівних чеснот у інших національностях і, взагалі, безпристрасного ставлення до найкращих народних прагнень, бо лише за таких умов можливе бажане примирення <...>» [13].

У більшості своїх оцінок користувався висновками «із чудової статті відомого історика південної Русі, В. Б. Антоновича» [14, с. 670] визначний російський науковець О. М. Пипін, який називає «Трилогію» «серією казково-історичних романів», «памфлетів», указує на «брак історичного реалізму». Як і Антонович, Пипін залишався істориком, а не літературознавцем. Тому його міркування – це лише перефразування того, що ми вже читали в «Киевской старине» чи в «Ділі»: «Питання про стосунки Польщі та Малоросії постає тут (у Польщі. – М. В.) й зараз цілком так само, як воно поставало два з половиною століття тому» [14, с. 669]. Хоча інколи висновки робляться надто радикальні.

«До південно-руського народу автор роману намагається розбудити ненависть і презирство, за уявною дикістю цього народу й нездатності до культури; автор не вміє поставитися до цього народу не лише об'єктивно, а й навіть пристойно, і картина постає памфлетом <...>» [14, с. 677]. Українці часто змальовані на сторінках роману Генрика Сенкевича непривабливими, однак це навряд чи було свідомою авторською інтенцією.

До В. Антоновича, його статті та романів Г. Сенкевича українські публіцисти зверталися тоді, коли відбувалося різке за-

гострення стосунків між поляками й українцями. Так було у 1904 році, коли у друкарні НТШ набирають статтю Антоновича у перекладі українською мовою секретарем Наукового товариства ім. Шевченка Володимиром Гнатюком [2]. У газеті «Буковина» виходить рецензія на цей переклад у рубриці «Наука, штука і мистецтво», яка нічим не відрізняється від рецензій 1885 року в «Ділі» чи «Слове»: «Як пише Д. Гнатюк, “думки висловлені в ній не то що не перестаріли ся, але навпаки супроти подій останніх літ набрали ще більше значіння <...>”.

А які се наслідки викликає, се свідчать хочби нинішні польсько-руські відносини, до чого сей роман не мало причив ся, бо, приміром, в Галичині читають його обов'язково по середніх школах. Такий “альтруризм” вціплюють там в молодечі серця! Розвідка д. В. А.-а дуже цікава своїм змістом і її повинен перечитати кождий, тим більше, що она написана нашим звісним істориком проф. Антоновичем, який безпристрасно і критично розбирає твір Сенкевича» [16].

Аналогічна ситуація повторилася в 1917 році. Питання самовизначення народів поставало досить гостро, необхідно було дати відсіч польським зазіханням на Східну Галичину. Тому емігрантський уряд ще не існуючої України – Спілка Визволення України (СВУ) – знову видає у Відні український переклад статті В. Антоновича.

Ця традиція триває й досі. Мова може йти про події Другої світової війни, виселення лемків із етнічних земель на південно-сході Польщі й фактичне знищення їх там як етносу, але й тут згадується роман «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича та стаття В. Антоновича про цей роман [5, с. 9–10; 22, с. 11].

Після бурхливої полеміки про рівень відтворення історичної дійсності в романі «Вогнем і мечем» між сучасниками Сенкевича до цієї проблеми довгий час у Польщі теж не зверталися. З новою силою дискусія розгорілась після публікації в 1934 році книги Ольгерда Гурки «“Ogniem i mieczem” a rzeczywistosc historyczna». Ольгерд Гурка народився у 1887 році в Раві-Руській, на території

теперішньої Львівщини. Панівне становище у політиці, економіці й освіті цього краю посідали поляки, але основну масу населення становили українці. Уже самими умовами проживання пояснюється зацікавлення Гурки українсько-польськими взаєминами і високий рівень історичної об'єктивності його досліджень. Нейтральність у міжнаціональній ворожнечі забезпечувало й те, що Ольгерд Гурка не належав етнічно до жодної ворогуючої сторони, оскільки за національністю був євреєм.

У 30-ті роки XX століття ситуація була докорінно відмінною від тієї, коли публікувався роман «Вогнем і мечем». Сенкевич намагався підняти національний дух поляків у важкі для них часи, коли тіло їхньої держави було розірвано на три шматки, і відновлення Польщі здавалось далекою, нездійсненою мрією. Після 1918 року становище різко змінилося. Використавши внутрішні труднощі колишніх гнобителів, Польша нарешті відновилась у своїх історичних і навіть позаісторичних кордонах. Ті внутрішні труднощі, які переживала Польша і взагалі уся Європа в 20-30-ті роки, уряд Пілсудського значною мірою намагався розв'язати за рахунок українців і білорусів. Національний гніт у цей час значно посилюється.

Одним із приводів для гноблення українців був роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Населенню Польщі посилено нав'язували думку, починаючи зі шкільних років, що у «Вогнем і мечем» показано справжній, непривабливий, образ українця. Оскільки українець здавна був ворогом поляків, але сам відзначався дикістю, темнотою, невдячністю, то вважалося закономірним пригнічувати й утискати його. Це було характерним для того часу виправданям зверхності однієї нації над іншою (у завершеній формі такі теорії постали в німецькій доктрині вищості арійської раси).

Саме в цих умовах писалася й публікувалася робота О. Гурки. Погляди польського історика значно відрізнялися від підходу до роману Г. Сенкевича, яким керувався В. Антонович. Український історик оцінював роман «Вогнем і мечем» як історичну працю. Гурка вже розумів, що це насамперед художній твір, хоча й на іс-

торичну тематику. Тому Ольгерд Гурка розмежовує історичні, художні й ідейні аспекти роману Г. Сенкевича.

Глибина художнього таланту Генрика Сенкевича вражає Гурку, він називає цей талант «*lwim razurem*», який залишає глибокі сліди у свідомості читачів. Тому немає підстав пояснювати популярність «Трилогії», як це робив О. Брюкнер, тим, що автор звертається до XVII століття, в якому багато в чому вирішувалася доля Польщі. Адже історія Польщі від XIV століття була багата і яскравішими сторінками. Не можна пояснювати велич Сенкевича й достовірністю його історичних творів. «Знання епохи п. Косак-Щуцької в романі “Золота воля” є незрівнянно вищою, ніж у Сенкевича, коли розпочинав “Вогнем і мечем”, але левовий пазур безсумнівно менший» [21, с. 111]. Особливу любов польського читача до «Трилогії» автор пояснює саме «*lwim razurem*» художнього таланту Генрика Сенкевича.

Вплив Сенкевича на польського читача відзначається передовсім широтою аудиторії. Твори його були не менш популярні за твори Міцкевича чи Словацького. Певною мірою «Трилогія» відіграла свою роль у відродженні польської державності. Майже кожен воїн Легіонів Польських за ідеал визнавав героїв романів Сенкевича, багато хто з них обирали собі псевдоніми з його творів. Картини боротьби за Річ Посполиту будили бойовий дух воїнів, які відновили Польщу в 1918 році. «Відчув цей вплив, урешті-решт, автор статті на самому собі, коли читання опису атаки під Махновкою, образ хоругви гусарської під проводом Скшетуського стали для нього назавжди найпотужнішим художнім переживанням, з якого випливало одне зверхне над усім прагнення, щоби стати колись польським кавалеристом» [21, с. 35]. Важко переоцінити роль «Трилогії» Г. Сенкевича у пробудженні бойового духу й національної самосвідомості поляків.

Але ситуація змінилася, а Сенкевичу й далі продовжували приписувати тенденції, яких у його романах насправді не було. На відсутність політичної тенденційності в «Трилогії» вказувала ще в

1887 році Марія Конопніцька. «Сенкевич не ставить жодної тези, жодної доктрини не боронить. Твори його не полемікою, але красою вирости і стоять» [23].

На такій позиції в основному стояв і Ольгерд Гурка. Тільки він уважав, що від «Вогнем і мечем», не з вини Сенкевича, суб'єктивно складалося враження негативного ставлення до України й українців. О. Гурка мав за свій обов'язок розвіяти це враження й розбити ті теорії, які насильно прив'язували до романів Генрика Сенкевича. Гурку непокоїла могутня хвиля шовінізму, яка затоплювала польське суспільство. Передовсім хвилювала його доля молодого покоління. Молодь завжди прагне правди й знань. Тому необхідно дати їй і знання, і правду, щоб уберегти від шкідливого почуття нетерпимості й неприязні до інших народів. Як історик, Ольгерд Гурка вирішив розпочати просвітництво молоді з роману «Вогнем і мечем».

Уже зазначалася могутня сила художнього впливу Сенкевича. Гурка вважає: чого б не торкнулося перо визначного письменника, воно би врізалось у свідомість із такою самою глибиною, як і фабула «Вогнем і мечем». «Маю глибоке переконання, що коли би так Сенкевич своїм лев'ячим пазуром, без лакування оптимістичного чи з тим лакуванням, описав хоча б один сейм чи один день сейму польського колишньої Речі Посполитої, цілий народ польський знав би цю справу більше, ніж із усіх пересудів краківської школи» [21, с. 110]. О. Гурка ніби передбачав те, що буде з його дослідженням: епоху вивчали не за історичними працями, зокрема і його працею, а за романами Г. Сенкевича.

Не є провиною Сенкевича те, пише Гурка, що він не зумів відтворити історичні події в усій правдивості. У цьому він, насамперед, бачить «заслугу» сучасної для Сенкевича польської історіографії. О. Гурка помилково вважав, що ледь не єдиним історичним джерелом для письменника були роботи Л. Кубалі. На таку думку наводила і стилістична подібність праць Кубалі до роману «Вогнем і мечем». На відміну від історичних праць, роботи цього вченого відзначалися поєднанням наукового й художнього елементів, характеризувалися яскравістю, емоційністю, образністю. Вони, як

і «Трилогія» Сенкевича, відіграли свою позитивну роль у самоусвідомленні поляків себе як незалежної нації. Тільки праці Л. Кубалі не позбавлені численних фактичних помилок і перекручень.

О. Гурка хоче відновити історичну правду. Його об'єктивності (чи тому, що він вважає об'єктивністю) у цій справі сприяло те, що Кубаля був викладачем історії й навчав Гурку, який потім із удачністю згадував емоційні розповіді свого вчителя. Ольгерд Гурка наводить численні факти історичних неточностей і в роботах Кубалі, та насамперед його цікавить невідповідність фактів у романі «Вогнем і мечем». Таких невідповідностей у творі багато. Це й перебільшення кількості козацьких і татарських військ, і повне розходження реальної біографії Івана Богуна з тією, якою «наділяє» його Сенкевич, й ідеалізація Вишневецького, якого насправді не боялися ні Хмельницький, ні Кривоніс і який не був таким уже вірним слугою Речі Посполитої, навпаки, вів таємні переговори з українським гетьманом.

Щоправда, часто й Гурка в намаганні відтворити істину впадає у перебільшення. З того факту, що реальний Скшетуський був православним, польський історик робить висновок, що він був українцем. Насправді Скшетуський – поляк. До теперішнього часу залишається тільки однією з гіпотез твердження Гурки, що Кривоніс був шотландцем за походженням.

Усе ж не в цьому основний недолік роману «Вогнем і мечем». Гурка розуміє, що художній твір неможливий без вигадки, певної зміни перебігу, історичних подій заради якихось сюжетних, композиційних чи ідейних побудов. Історик до «Вогнем і мечем» підходить із позицій естетики класичного реалізму й історизму в розумінні Вальтера Скотта. Важлива в історичному романі не стільки точність окремих деталей, скільки відповідність загальної картини твору до зображуваної епохи. У зв'язку з цим Гурка порівнює «Вільгельма Телля» Шиллера з романом Сенкевича.

Вільгельм Телль є такою самою вигадкою, як і герої роману «Вогнем і мечем», але історія боротьби Швейцарії за незалежність від Австрії давала численні прототипи для такого образу. У

результаті кожна дитина у Швейцарії може розповісти про Вільгельма Телля, показати місця, де він прославив своє ім'я. Такої міфологічної підоснови не мали історичні особи – Вишневецький, Хмельницький – не вигадані герої роману “Вогнем і мечем”. «Хоч Вільгельма Телля й Рютлі не існувало, були справжні Морґартен і Сампах, були справжні енергійні сокири спраглих волі швейцарських селян, які розбили переможно позолочені лати австрійських лицарів. Тому була в реальності можливість Вільгельма Телля, хоч би потім і сфабрикованого історично Тшуді, в той самий час, коли героїчні, жертвні, мислячі тільки про інтереси Польщі козацько-молдавський князь Ярема і його героїчні, безсумнівно віруючі в його польську ідею товариші й підлеглі не лише не існували, а навіть – усупереч положенням фантазій Сенкевича про Польщу середини XVII ст. – існувати не могли» [21, s. 33]. На думку О. Гурки, Генрик Сенкевич талановито відтворив тільки те, що йому «підсунув» у своїх «Szkicach» Кубаля. Насправді ми вже знаємо зі слів самого Сенкевича, що його знання епохи не було таким однобоким: крім Л. Кубалі, він знав й інші історичні праці та джерела.

Трактування «Вогнем і мечем» у шовіністичному дусі ніколи не мало позитивного значення, тим паче шкідливим воно стало для розвитку польського, а частково й українського, суспільства після 1918 року. «Ми прийшли <...> з цілим балансом вірувань <...> які для душі колишньої Польщі могли бути творчими, а для душі теперішньої стали гальмівними. До цієї сфери належить також факт – залишаючи на узбіччі справу руську чи українську, – що оцінка ролі “Вогнем і мечем” у Польщі розборів не може бути мірою чи аргументом для оцінки, які наслідки повинно виносити чи виносить читання “Вогнем і мечем” підростаючою молоддю» [21, с. 36]. Для встановлення істини, вважає Гурка, треба відновити правду в історичних працях.

У цілому робота Ольґерда Гурки була значним кроком уперед. Ми вже відзначали, що порівняно з В. Антоновичем польський історик певною мірою врахував художню специфіку роману «Вогнем і мечем». А найважливіше те, що він вніс вагомі аргументи

проти того шовінізму, який культивували навколо твору Сенкевича. Погляди О. Гурки спиралися на тверді факти, тому відмахнутися від них, як від виступів позитивістів, було неможливо. З ними треба було рахуватися, і це викликало цілу бурю історичних, літературознавчих праць, у яких одні погоджувалися, інші полемізували з Ольгердом Гуркою.

Та був у роботі польського історика й суттєвий недолік. Відчувалося, що вона все-таки дає історичний, а не художній аналіз твору. Найбільше, на що спромігся автор, – це з позицій класичного реалізму врахувати певну специфіку літературного твору, тобто повторив, у принципі, підхід до роману Пруса, Свентоховського й інших позитивістів. Це неодноразово відзначала польська критика. «Хоча найбільше розголосу в громадській думці нарobili виступи Бжозовського і Гурки, потрібно ствердити, що жоден із пізніших антагоністів Сенкевича не повідомив, власне кажучи, нічого нового у порівнянні з тим, що вже у 1884 році написали Качковський, Єж, Свентоховський, а особливо Прус <...>» [27, с. 435].

Щоправда, були думки стосовно Гурки й зовсім критичні. Стверджували, що Гурка не дав жодного аргументу фальшивості «Вогнем і мечем» (Т. Йоделка). Довгий час до голосу Ольгерда Гурки ніхто не дослухався. Національна нетерпимість, ворожнеча до українців побутували довгий час і в соціалістичній Польщі. Досить згадати лихої слави операцію «Вісла», коли в перші повоєнні роки 600 тисяч українців було силоміць переселено зі східних регіонів Польщі на захід і північ.

Мало в чому змінилося було ставлення до націоналістично-історичного трактування роману «Вогнем і мечем» та «Трилогії» в цілому. Ще 1960 року А. Ставар відзначав: «<...> широка аудиторія схилилася до сприйняття міфологізаційного. Це стосується не лише пересічного читача. Розповідали мені недавно, що на з'їзді молодих полоністів під час дискусії навколо реферату про драму Марії Домбровської “Сирітський геній” виявилось, що більшість дискусантів черпали свої відомості про епоху саме з “Трилогії”. Праці Гурки були взагалі невідомі» [22, с. 93].

Лише останнім часом становище докорінно змінюється. «Вогнем і мечем» вивчається у шкільному курсі польської літератури, завжди включається до програми вступних іспитів. Але тепер уже ніхто не веде мови під час аналізу роману про будь-яку історичну його достовірність і цінність. Більше того, твір Сенкевича найчастіше навіть не розглядають як історичний роман. Основний акцент робиться на пригодницькому характері цього роману, оцінюють його як «вестерн». Це дає можливість донести читачам усю художню цінність роману, його високопатріотичний зміст і одночасно вберегти від неправильної оцінки історичних подій, які були сюжетною канвою «Вогнем і мечем». Через довгий час, у відкоригованій формі, але думки Ольгерда Гурки все-таки досягли свого. Польська педагогіка позбавилася шовіністичних тенденцій ще на одній ділянці. Ця ділянка – вивчення «Трилогії» Генрика Сенкевича.

Щодо старої української, чи квазі-української, критики, то дещо окремо стоїть стаття В. Буреніна «Новый роман Генрика Сенкевича» [4], надрукована 1904 року в «Галичанине». «Галичанин» був одним із рупорів москвофільства в Австро-Угорщині. Москвофіли, повністю орієнтуючись на царський уряд, часто існуючи за рахунок його фінансових подачок, фактично були зрадниками українського народу. На їх думку, українців узагалі існувати не повинно. Уже тоді москвофіли на галицьких землях плекали ідею «единой, неделимой Руси», у якій «малоросы» будуть лише невіддільною часткою великого російського народу. Тому важко назвати статтю В. Буреніна одним зі складників української критичної думки, хоча «Галичанин» був усе-таки львівським часописом. Незважаючи на всю нібито відстороненість від політики при розгляді творів Сенкевича, стаття Буреніна є типовим прикладом москвофільського підходу.

Варто сказати декілька слів про самого Віктора Петровича Буреніна. У літературу він увійшов у 60-х роках XIX ст. як один із найбільш прогресивних критиків, «<...> проте із плином часу все більше й більше виявлялися негативні аспекти його позиції; вирішальну роль при оцінці книг почало відігравати ставлення крити-

ка до особи автора, позалітературних аспектів його життя й діяльності» [17, с. 366]. Від 1890-х років Буренін у російській літературі сприймається як закоренілий реакціонер, багато часописів відмовляють у публікації його статей. Більшість критичних матеріалів і фейлетонів його друкуються в «Новом времени», але навіть редактор цього журналу О. Суворін уважав ці публікації занадто реакційними і скандальними. Ось такому яскравому представникові «жовтої преси» надав свої сторінки для друку «Галичанин».

Приводом для написання статті «Новый роман Генрика Сенкевича» стала публікація нового твору польського письменника «*Na polu chwały*» («На полі слави»). Цікавість ситуації полягає в тому, що твір спочатку друкувався російською мовою, й лише після цього дійшов до читача польською. Були опубліковані лише перші розділи цього роману, але Буренін узяв на себе сміливість охарактеризувати на їх основі весь твір, який, можливо, ще не був завершений у задумах самого автора.

Стаття складається з двох частин. Перша з них присвячена характеристиці попередніх історичних романів Г. Сенкевича. Автор статті одразу нагадує, що ім'я письменника надзвичайно популярне в Польщі, знаний письменник і європейському читачеві. Та одразу ж Буренін підсовує ложку дьогтю. Світова слава Сенкевича – результат популяризації католицьким духовенством його роману «*Quo vadis?*», «оскільки в романі бринить явна ультрамонтанська тенденція» [4]. Все-таки Буренін дає високу оцінку цього роману в художньому плані. Та знову не може обійтися без дьогтю. Тому возвеличує «*Quo vadis?*» на тлі інших історичних романів Сенкевича, зокрема «Трилогії». І ця тактика буде характерною для цілої статті. Позірні похвали змінюються прихованими «шпильками», і ці «шпильки» покликані звести нанівець наведені вище дифірамби.

Кожен критик, який звертався до роману «Вогнем і мечем», так чи так торкався проблеми польсько-українських взаємовідносин. На перший погляд здається, що Буренін становить приємний виняток. Він декларативно відмовляється від будь-якої політичної чи тенденційної оцінки «Трилогії», повністю зосередившись на худож-

ньому аналізі романів. Тільки така аполітичність, не властива для Буреніна, має своє глибоке коріння. Автор статті не зачіпає національних взаємин, оскільки йому були глибоко нецікаві інтереси українського народу. Не робить він цього ще з однієї причини. З окремих фраз у романі «Потоп» вимальовується образ росіянина, російського воїна набагато неприємнішим, безпораднішим у військовому відношенні, ніж образ українського козака. Тому Буренін не хоче мусувати небажаних думок. Він вважає за краще визнати, що «й ці романи написані зі скрупульозним вивченням побуту й звичаїв того часу, який відтворюється в них» [4].

Натомість виникає сподівання, що при розгляді художніх особливостей роману «Вогнем і мечем», нарешті, буде дана відповідна оцінка твору, тим паче, що ми вже відзначали відсутність будь-яких тенденцій у романі Сенкевича, у тому числі шовіністичних. Звідси єдино правильним, очевидно, вважатиметься винятково філологічний підхід. Чи вдалося Віктору Буреніну знайти правильний ключ до розкриття художніх секретів Сенкевича?

Російський критик покладался лише на свій особистий естетичний смак, а був цей смак досить своєрідним. Він «він лише те й робить, що вишукує, чим би людину образити, приписавши їй щось вульгарне» [12, с. 533]. Приблизно таку саму оцінку Буреніну давали П. Чайковський, С. Надсон та інші. Ми вже зазначали, яку тактику обрав Буренін у даній статті: за видимою похвалою підспудна дискредитація автора і його твору. Основним недоліком романів Г. Сенкевича критик вважає надмірну тенденційність (?!). Далі йде цілий перелік недоліків художнього плану, викликаних цією тенденційністю.

«<...> багато фігур героїв цих романів, хоча написаних дуже жваво й типово, але знадмірно вже грубо, надмірно яскраво й різко, надмірно “піднесено”, я би сказав навіть лубочно, якби не боявся застосувати такий неприємний вислів до писань прославленого автора <...>» [4]. (Хоча боявся, але застосував. Не без іронії вживаються Буреніним слова «писання прославленого автора». – М. В.). Сенкевич «через “громадянські” міркування гвалтує свій

талант і смак, нехтуючи вимогами художньої правди й дотримуючись приписів “внутрішньої політики”». «<...> Не легше тим читачам, які мають смак і яких дратує кожна свідомо “піднесеність” у мистецтві. У крайньому разі, каюсь, на мене особисто завжди впливав дуже неприємно грубий, тенденційний бік історичних романів Сенкевича.

Я розумію лубочну картину, що зображає вождів і богатирів, котрі відрубують одним помахом меча кілька ворожих голів. Ніколи не зрозумію, яким чином художник-романіст може зображувати такого самого лубочного героя» (Знову те слово, якого так «боявся» Буренін. – М. В.). «Я ніколи не зрозумію, як можна зображати не лише криваві, а навіть кровожерливі жахи війни з таким смакуванням, яке ми знаходимо в Сенкевича. Як у цьому аспекті відрізняється геній «великого письменника землі російської» від першого письменника польського! Сенкевич у своїх поглядах на війну відстає від Толстого у крайньому разі на три, на чотири століття» [4]. Із-під аполітичності раптом все-таки вилазить політика. Мовляв, у нас і таланти набагато вищі, ніж деінде. Для цього незрозуміле порівняння Толстого та Сенкевича й незрозуміле возведення останнього в ранг «первого писателя польського».

Ті самі недоліки В. Буренін переносить і на новий роман Сенкевича «На полі слави», точніше на перші розділи цього роману, додаючи до них ще звинувачення в шаблонності й запозиченнях – ледь не плагіаті – з Вальтера Скотта. Щоби враження від статті не було таким неприємним, гнітючим, автор у кінці вирішив сказати декілька схвальних слів на адресу Генрика Сенкевича. «Зрештою, незважаючи на рутинне компонування в цілому й у деталях, незважаючи на різкість і грубу ефективність барв, початок роману виблискує звичним талантом Сенкевича. Всі фігури життєві й типові, звичаї епохи скрупульозно вивчені й побутові картини накидані рукою майстра» [4]. Чи не правда, ці фрази ми вже зустрічали на початку статті? Нічого нового в похвалу Сенкевичу Буренін сказати не зміг.

Ключем до загадки, якою є «Трилогія» Генрика Сенкевича, можуть бути оцінки Лева Шепелевича, який не впадає в од-

носторонні крайнощі, а намагається розглянути твори польського письменника об'ємно, в сукупності позитивних і негативних моментів. Лев Юліанович Шепелевич навчався на історико-філологічному факультеті Харківського й Новоросійського (Одеського) університетів, побував у науковому відрядженні за кордоном (Німеччина, Австрія, Італія). Згодом працював професором Харківського університету, вважався одним із найкращих знавців сучасної польської літератури, зокрема творчості Сенкевича, друкувався в польських часописах «Ateneum» і «Wisła».

Історичний аспект не закryw для Л. Шепелевича аспекту літературознавчого при розгляді «Трилогії»: «Романи з польської історії можуть бути названі переважно патріотичними <...> Особливий успіх, майже небувалий, випав на долю «Вогнем і мечем». Роман написаний захоплююче; події викладаються відповідно до польських історичних джерел, зрештою, безумовно авторитетних; фактичних помилок у романі майже немає (це відзначає і проф. В. Б. Антонович, в чудовому етюді про цей роман). Але роман не з'ясовує, який був соціальний стан України, які були причини кривавих зіткнень, майже стихійної боротьби. Фарби покладені нерівномірно; зображення польської сторони вийшло значно яскравішим і рельєфнішим, ніж зображення козаків. Героєм роману став Єремія Вишневецький, який отримав чималу популярність і серед поляків, і серед козаків. Сенкевич іде слідами польської літературної традиції. Ідеалізм, який становить у Сенкевича характерну рису його героя, є недоречним у Вишневецькому навіть у тому вигляді, в якому романіст його зобразив. Найяскравішою та справді чудовою фігурою роману може вважатися “польський Фальстаф” – Заглоба. Роман “Потоп” і за технічними прийомами, і за розумінням сенсу подій вищий за “Вогнем і мечем”, хоча польська публіка та критика зустріла його з меншим ентузіазмом» [20, с. 528], – читаємо у статті «Сенкевич», написаній харківським професором для словника Брокгауза і Євфрона.

У 1904 році в Одесі вийшла перша книга серії «Художники и мыслители разных времен и народов. Их литературные эпоха, жизнь, труды и мысли», укладачем якої був відомий одеський юрист, колекціонер, бібліограф і літературознавець Олександр Фемеліді, грек за походженням. Серед перших мали вийти книги про В. Гюго, Г. Гейне, Й.-В. Гете, В. Шекспіра, Дж. Г. Байрона, Л. Толстого й І. Тургенева. Але слава Сенкевича, Нобелівського лауреата, була на той час настільки голосною, що першою з перших (і, видається, єдиною) з'явилася книга саме про нього [6]. Другу частину видання становили афоризми й висловлювання Г. Сенкевича на різні теми. Перша ж мала назву «Литературная эпоха, жизнь и труды Г. Сенкевича», де відповідно йшлося про польську літературу XIX століття, життя і творчість Сенкевича.

Творчий доробок письменника характеризується на основі робіт Л. Шепелевича, тому про роман «Вогнем і мечем» в одеській книзі зустрічаємо багато вже відомого нам: «Роман написаний дуже захоплююче, й події викладені відповідно до польських історичних джерел. Щоби посилити цікавість до роману, Сенкевич удається іноді до надмірних і штучно розрахованих ефектів. Центральними фігурами постають Скшетуський, якого письменник намагався звеличити на п'єдестал, але який, усупереч його волі, вийшов із-під пера дещо нежиттєвим, і князь Єремія Вишневецький, дещо ідеалізовані Сенкевичем. За всіх своїх беззаперечних художніх і літературних чеснот, роман просякнутий тенденційністю. Так, наприклад, зображення поляків вийшло яскравішим і рельєфнішим, ніж зображення козаків; із сутичок і битв описані переважно ті, в яких залишалися переможцями поляки, а про битви, менш щасливі для польської зброї, згадується побіжно; крім цього, в романі недостатньо чітко схарактеризовано соціальний стан України в XVII столітті й не зазначено причини правових сутичок поляків із козаками» [6, с. 35]. Як бачимо, проблеми плагіату й коректного посилання на першоджерела були вкрай актуальними не лише для сучасності, а й щонайменше для початку XX століття.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Одразу після публікації роману Сенкевича «Вогнем і мечем» українська критика доволі оперативно, як на ті часи, відгукнулася на вихід твору. Передусім ідеться про ґрунтовну статтю-рецензію Володимира Антоновича й кілька відгуків на неї, один із яких – авторитетного російського історика й літературознавця Олександра Пипіна – розрісся до окремої розлогої статті. Публікація В. Антоновича й відгуків на неї визначив більше ніж на століття негативне ставлення українців до роману Генрика Сенкевича й до самого письменника, які вважали за доцільне замовчувати роман, усю «Трилогію» й автора «Вогнем і мечем».

В. Антонович підходив до «Вогнем і мечем» передусім як історик, уважав роман Г. Сенкевича тенденційним, негативно налаштованим до українців. Як аргументи, він наводить невідповідність між текстом твору й окремими історичними працями, на які він спирається, цілий перелік мовних, етнографічних, топонімічних помилок і неточностей, розлоге відтворення польських перемог і дуже короткі згадки чи й замовчування козацьких перемог тощо. Однак більшість зауваг мало стосувалася роману, а основна причина неґації до «Вогнем і мечем» і маркування його антиукраїнським полягала в тому, що В. Антонович розглядав твір крізь призму сучасних для нього українсько-польських взаємин («в современной польской призме»), що характеризувалися гострим протистоянням, і під кутом зору особистого етнічно-ментального самовизначення. Галицькі критики й О. Пипін майже повністю підтримали Антоновича, що й зумовило беззаперечний авторитет і диктат положень українського критика на подальше століття.

На початку ХХ ст. Лев Шепелевич в енциклопедичній статті дає об'єктивізовану, політично нейтральну, філологічну оцінку роману «Вогнем і мечем», згадуючи, проте, й контраргументи В. Антоновича проти твору Сенкевича, вважаючи значну їх частину слушними. Ініційована до друку відомим одеським нотаріусом і любителем літератури Олександром Фемеліді монографія невідомого автора зібрала думки попередніх дослідників творчос-

ті Г. Сенкевича, інколи дослівно їх повторюючи, характеризувалася компілятивним характером, тому якогось особливого впливу на читацьку й наукову спільноту не мала. Зрештою, так само як і принагідна публікація петербурзького москвофіла Віктора Буреніна у львівському «Галичанине», який за методологію своїх статей обрав гостро критичне несприйняття творів авторитетних письменників, прижиттєвих класиків, що зумовило необ'єктивну оцінку творчості Г. Сенкевича.

Ольгерд Гурка спробував примирити українських і польських читачів та науковців, переконуючи в монографії, що Генрик Сенкевич спирався на значний масив історичних досліджень, повно, правдиво та яскраво відтворив період Хмельниччини. Однак у романі немає антиукраїнських інтенцій, навпаки, він написаний із симпатією до «русинів», які були вірними підданцями Речі Посполитої (наприклад, за історичними працями О. Гурка доводив, що Скшетуський – русин-православний). Натомість антиукраїнську тенденційність зроджувало українсько-польське протистояння, яке тривало й до моменту написання монографії (1934), а сучасність, її гуманістичне наповнення вимагають міжнаціонального примирення, культурної співпраці. Дослідження Гурки не справило особливого враження ні на українців, ні на поляків, спровокувавши хіба полеміки та протистояння, але вже винятково наукові. Однак постать О. Гурки, широкий спектр його наукових досліджень і орієнтація на мультикультуралізм вимагають сучасного перепрочитання і його монографії про роман Г. Сенкевича.

Попри те можемо констатувати, що абсолютна більшість дослідників відзначала високий художній рівень роману «Вогнем і мечем», що сприяло великій його популярності серед читачів. Із великої кількості різноманітних поглядів і суджень, нарешті, виимальовується нечітка загальна картина: зміст роману «Вогнем і мечем» страждає тенденційною упередженістю щодо українців, але це компенсується його художньою майстерністю, емоційністю і пластичністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечом») // Киевская старина. 1886. Т. 12, май. С. 44–78.

2. Антонович В. Польсько-руські взаємини XVII століття в сучасній польській призмі / Переклад з російської: Володимир Гнатюк. Львів : Українська видавнича спілка, 1904. 66 с. (серія «Літературно-наукова бібліотека», Ч. 86)

3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.

4. Буренин В. Новый роман Генрика Сенкевича // Галичанин. 1904. 1(14) сентября.

5. Гвозда І. Сучасна ситуація лемків в Польщі на тлі кількох історичних прикладів відношення поляків до українців // Анналі Лемківщини. Т. III. Нью-Йорк, 1982. С. 9–25.

6. Генрик Сенкевич. Т. 1 и 2. Одесса : Акционерное южнорусское общество печатного дела, 1904. 214 с.

7. Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії // Архіви України. 2009. № 3–4. С. 5–20.

8. Додаток до критичного погляду Володимира Антоновича о польсько-руських взаєминах XVII віку // Діло. 1885. Ч. 70.

9. Драгоманов М. Русько-українські селяни під угорськими лібералами // Всесвіт. 1991. № 12. С. 187–190.

10. Костомаров М. Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 235–314.

11. Лепкий Б. Твори в двох томах. Т. 2. Київ : Дніпро, 1991. 696 с.

12. Лесков Н. Собрание сочинений : в 11-ти томах. Т. 11. Москва : Художественная литература, 1956–58. 635 с.

13. Новицкий И. Ogniem i mieczem (Роман Генрика Сенкевича) // Слово. 1885. Ч. 74.

14. Пыпин А. Н. Новые романы Сенкевича // Вестник Европы. 1888. Февраль. С. 665–686.

15. Радишевський Р. Література та історія в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича // Українська полоністика. 2005. Вип. 2. С. 132–148.

16. Рецензія на: Вол. Антонович. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі. Перекл. Володимир Гнатюк. Львів, 1904 (Друк. НТШ) // Буковина. 1904. Ч. 123 (15 (28) жовтня).

17. Русские писатели. 1800–1917 : биографический словарь. Т. 1. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 691 с.

18. Симович В. Про життя та діяльність Володимира Антоновича // Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. С. 5–16.
19. Субтельний О. Україна : історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
20. Шепелевич Л. Сенкевич Генрик // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 58. СПб., 1900. С. 528–530.
21. Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986. 263 s.
22. Karaczko L. Krótki zarys tragicznych dziejów polsko-ukraińskich // *Аннали Лемківщини*. Т. IV. Нью-Йорк, 1984. Ss. 7–33.
23. Konopnicka M. “Pan Wołodyjowski” Sienkiewicza // *Gazeta Polska*. 1887. № 283.
24. Krzyzanowski J. Henryk Sienkiewicz : Kalendarz życia i twórczości. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956. 356 s.
25. Stawar A. Pisarstwo Henryka Sienkiewicza. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960. 376 s.
26. Tarnowski S. Henryk Sienkiewicz. Krakow, 1897. 388 s.
27. Wyka K. Sprawa Sienkiewicza // *Trylogia Henryka Sienkiewicza : studia, szkice, polemiki*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962. Ss. 435–437.

REFERENCES

1. Antonovych V. Polish-Ruthenian relations of the XVII century in the modern Polish prism (On the story of H. Sienkiewicz “With Fire and Sword”) [Pol'sko-ruskiye otnosheniya XVII v. v sovremennoy prizmie (Po povodu poviesti G. Sienkiewicza “Ogniom i mieczom”)]. *Kiyevskaya starina*, 1886, v. 12, May, pp. 44–78.
2. Antonovych V. Polish-Ruthenian relations of the XVII century in the modern Polish prism [Pol's'ko-rus'ki vzayemyny XVII stolittia v suchasniy pol's'kiy pryzmi]. *L'viv, Ukrainys'ka vydavnycha spilka*, 1904, 66 p.
3. Antonovych V. About Cossack times in Ukraine [Pro kozats'ki chasy na Ukraini]. *Kyiv, Dnipro*, 1991, 238 p.
4. Burienin V. A new novel by Henryk Sienkiewicz [Novyi roman Genrika Sienkiewicza]. *Galichanin*, 1904, 1(14) Sehtember.
5. Hvozda I. The current situation of the Lemkos in Poland against the background of several historical examples of the attitude of Poles to Ukrainians [Suchasna sytuatsiya lemkiv v Pol'shchi na tli kil'kokh istorychnykh prykladiv vidnoshennia poliakiv do ukrayintsi]. *Annaly Lemkivshchyny*, v. 3, New York, 1982, pp. 9–25.
6. Henryk Sienkiewicz. V. 1&2 [Genrik Sienkiewicz. T. 1 i 2]. *Odessa, Akt-sioniernoeye yuzhnorusskoye obshchestvo piechatnoho diela*, 1904, 214 p.

7. Hrynevych T. Olgerd Górka and Discussions on the History of Khmelnytsky Period in Polish Interwar Historiography [Ol'gerd Gurka i dyskusiiy dovkola istoriyi Khmel'nychchyny v pol's'kiy mizhvoyenniy istoriohrafiiy]. Arkhivy Ukrainy, 2009, № 3–4, pp. 5–20.

8. Appendix to Volodymyr Antonovych's critical view on Polish-Ruthenian relations of the XVII century [Dodatok do krytychnoho pohliadu Volodymyra Antonovycha o pol's'ko-rus'kykh vzayemynakh XVII viku]. Dilo, 1885, № 70.

9. Drahomanov M. Ruthenian-Ukrainian peasants under Hungarian liberals [Rus'ko-ukrayins'ki seliany pid uhors'kymy liberalamy]. Vsesvit, 1991, № 12, pp. 187–190.

10. Kostomarov M. Ukrainian Hetman Zinoviy-Bohdan Khmelnytsky [Ukrayins'kyi het'man Zynoviy-Bohdan Khmel'nyts'kyi]. Kostomarov M. Istoryia Ukrainy v zhyttiepysakh vyznachnishykh yiyi diyachiv, Kyiv, Ukrainy, 1991, pp. 235–314.

11. Lepkyi B. Works in two volumes [Tvory v dvokh tomakh], v. 2, Kyiv, Dnipro, 1991, 696 p.

12. Lieskov N. Collected works: in 11 volumes [Sobraniye sochinieniy: v 11-ti tomakh], v. 11, Moskva, Khudozhestviennaya literatura, 1956–58, 635 p.

13. Novitskiy I. Ogniem i mieczem (Novel by Henryk Sienkiewicz) [Ogniem i mieczem (Roman Genrika Sienkiewicza)]. Slovo, 1885, № 74.

14. Pypin A. N. Sienkiewicz's New Novels [Novyye romany Sienkiewicza]. Viestnik Yevropy, 1888, February, pp. 665–686.

15. Radyshevs'kyi R. Literature and history in the novel “With Fire and Sword” by Henryk Sienkiewicz [Literatura ta istoriya v romani “Vohnem i mechem” Henryka Senkievycha]. Ukrayins'ka polonistyka, 2005, Release 2, pp. 132–148.

16. Reviewed by: Vol. Antonovych. Polish-Ukrainian relations of the XVII century in modern Polish prism [Retsenziya na: Vol. Antonovych. Pol's'ko-ukrayins'ki vidnosyny XVII st. v suchasniy pol's'kiy pryzmi], L'viv, 1904 (Print. house of SSS). Bukovyna, 1904, № 123 (15(28) Oktober).

17. Russian writers. 1800–1917 : A Biographical Dictionary [Russkiye pisateli. 1800–1917: biograficheskiy slovar'], v. 1, Moskva, Sovetskaya rntsyklopediya, 1989, 691 p.

18. Symovych V. About the life and work of Volodymyr Antonovych [Pro zhyttia ta diyal'nist' Volodymyra Antonovycha]. Antonovych V. Pro kozats'ki chasy na Ukraini, Kyiv, Dnipro, 1991, pp. 5–16.

19. Subtelny O. Ukraine: A History [Ukrayina: istoriya], Kyiv, Lybid', 1991, 512 p.

-
20. Shepielievich L. Sienkiewicz Henryk [Sienkievich Genrik]. *Entsyklopedichieskiy slovar' Brokgauza i Efrona*, v. 58, SPt., 1900, pp. 528–530.
 21. Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986. 263 s.
 22. Karaczko L. Krótki zarys tragicznych dziejów polsko-ukraińskich // *Аннали Лемківщини*. Т. IV. Нью-Йорк, 1984. Ss. 7–33.
 23. Konopnicka M. “Pan Wołodyjowski” Sienkiewicza // *Gazeta Polska*. 1887. № 283.
 24. Krzyzanowski J. Henryk Sienkiewicz : Kalendarz życia i twórczości. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956. 356 s.
 25. Stawar A. Pisarstwo Henryka Sienkiewicza. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960. 376 s.
 26. Tarnowski S. Henryk Sienkiewicz. Krakow, 1897. 388 s.
 27. Wyka K. Sprawa Sienkiewicza // *Trylogia Henryka Sienkiewicza : studia, szkice, polemiki*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962. Ss. 435–437.